

NYILASY BALÁZS

A filológia, a befogadástörténet és Arany János

Hász-Fehér Katalin:

„...hogy kegyed észre nem vette, csodálom...”

NYILASY BALÁZS (1950) Budapest

„A holtak hangja mégiscsak elér hozzánk, de a hangoknak az az univerzuma, amely valaha körbeölelte e magányos hangokat, már nem vagy csak alig [...] amikor az irodalomtörténész igyekszik fölépíteni az elsődleges kontextust a szövegek köré, arra tesz kísérletet, hogy újra hallhatóvá tegye az »implikációk döngicsélését«, legalább egy keveset belőlük, a sokféle szándék, hit, tevékenység és érzelmek zaját, amely valaha a szöveget körbevett és érthetővé tette” – emel szót Takáts József tanulmányában-vitáirában az alkotások múltbeli létének feltárása, újraélése érdekében.¹ A *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett* 2001-ben az Irodalomtörténeti Közleményekben jelent meg, s az érvelést a kutatók filológiai és történeti érdeklődésű csoportja elégedetten, elismerően nyugtázta. A literátorok nagyobb része ugyanis az ezredfordulón a Takáts által javasolt múltvizsgálathoz képest másféle attitűdöt követett. Az irodalommal való autentikus bánásmódot az elit szakma ekkor már a Teória metodikájával azonosította, s a posztstrukturalisták, hermeneuták, reader-response kritikusok, dekonstruktőrök, lacanista feministák és társaik univerzális megértő fegyverzetük birtokában tudvalevően nem bajmódnak a múlt újraéléséhez kapcsolódó kicsinyes, fárasztó feltárási műveletekkel; egyébként is számtalan érvet tudnak felsorakoztatni a történeti rekonstrukció elvi lehetetlensége mellett.

A filológia – a műszó jelentéstartalmának sokféleségétől, történeti változásaitól most tekintünk el – jórészt az elsődleges kontextust firtató tudományrész, és a kritikai, poétikai műelemzés „időtlenségével” szemben evidensen múltérdekű, rekonstruáló hajlandóságú. A szövegek változatainak feltérképezése, a megalkotás időrendjének megállapítása mellett az életrajzi körülmények tisztázása, az író műveltségelményeinek, olvasmányainak feltárása és pontos datálása is feladatkörébe tartozik. A filológus analógiakereső gesztusai nem a jelent s a jelenhez vezető későbbi utakat érintik, az érdeklődés a *korabeli* művelődéstörténeti kondíciókra, történelmi mikroklímára irányul, a kutató az alkotást fogadó *egykorú* recepciók hálóját térképezi fel, s a *kortársi művek* körében keres kapcsolódási pontokat.

Takáts érveit a történeti, filológiai szakma, mint említettem, osztatlan elismeréssel fogadta, s a helyzetértékelést a hazai irodalomértési kontextust ismerve jómagam is értékesnek, hasznosnak gondolom. De vajon a kutató karakteres elköteleződése tágabb összefüggésbe helyezve is erős, vitathatatlan igazságnak látszik? Az evidens múltérdekűség átfogóbb perspektívákból is makulátlanul pozitívnak tűnik? Nem egyoldalú metódus ez, és nem rejt magában nehezen kezelhető problémákat? S nem tűnhetnek nyilvánvalónak e dilemmák akkor is, ha nem a Teória alapján állunk, ha a posztstrukturalizmushoz képest másféle (egyszerűbb, tisztább, korrektebb és emberédekűbb) megfontolások irányítják gondolkozásunkat?

A kérdések nyilvánvalóan költőiek; a kortörténeti rekonstrukció és a filológia problémájának vizsgálatakor számos relativizáló, az erős, egynemű igazságot gyöngítő érv merül fel. Idézzünk meg ezúttal egy magyar kutatótól származó, 1970-ben publikált írást! Sötér István érdekes tanulmánya, *Az irodalomtudomány dilemmája* határozott válságérzelestről ad számot.² A szerző helyzetértékelése szerint irodalomtudományunk krízishelyzetben van, s nem tudja ellátni feladatát; eredendő céljától, a művekkel való találkozástól s az alkotások által képviselt közvetlen életvonatkozások feltárásától bürokratikus processzusok térítették el. E közvetlen életvonatkozásokat Sötér Johann Wolfgang Goethe-re hivatkozva tárja elő; a művészet helyes használatára szerinte legutoljára a weimari klasszikus tanította az emberiséget.

Az irodalmat úgy kell használnunk, hogy „az emberi lét tiszta és hatékony segélyforrását” leljük meg benne, „az erő és a megújulás, a gyógyulás és megvilágosodás, az önmagára találás és

a megtisztulás mindig nyitva álló lehetőségeit". A jelentős művekkel találkozó olvasóban-befogadóban ugyanolyan lelki folyamatok mennek végbe, mint az alkotóban. A művészet az embert „feloldja magányából, felemeli partikularitásából, s elmélyíti emberi mivoltában is”, és a tudomány képviselői csak akkor juthatnak előbbre, ha ezt az elvet föltétlenül szem előtt tartják – írja körül a tanulmányíró a goethei útmutatás jegyében az irodalomértés és a műinterpretáció fogalmait.³

Sőtér István szerint irodalomértésünket jórészt a pozitívizmus paradigmateremtő ereje vezet-te tévútra. „A művészet iránti goethei igénytől a pozitívizmus fordította el a modern civilizációt, s elfordította az irodalomtudományt is. A pozitívizmust felváltó iskolák abban az egyben megegyeztek, hogy a művészetben rejlő erőforrásokkal nem törődtek, s azokat sem igazították útba, akik a forrásokra nagyon is rászorultak.”⁴ A művek közvetlen, segítő életvonatkozásait még úgy-ahogy feltáró kritikai érzékenység és az irodalomtudomány teljességgel elszakadt egymástól. „[...] az irodalom, a művelődés-, az eszmetörténet, a szociológia, a biográfia, a forrás- és hatáskutatás és egyéb tudományok gyakorlóterévé vált.”⁵

Az irodalomtörténet általában rekonstrukciós munkát végez, nem magukat a műalkotásokat akarja megragadni, hanem a mű *eredeti idejének* felidézésére törekszik, mindannak rögzítésére és visszaszerzésére, amelyet a műalkotások maguk mögött hagytak; célja, hogy minél több, eddig felfedetlen momentumot tárjon fel a műhöz kapcsolódó történelmi, művelődési problematikából. Márpedig a rekonstruálás korántsem azonos a megismeréssel. „A mű élni akar, alkotóját és eredeti korát is túlélve, – s a mű azáltal él, hogy használják, tehát újra és újra viszonyba, kapcsolatba kerülnek vele.”⁶ A versek, drámák, regények nem azt igénylik, hogy régészeti leletként eredeti lelőhelyükre temessük őket vissza, hanem hogy felfedezzük a magunk számára, halljuk ki belőlük azt, ami hozzánk szól, és vegyük ki, amire szükségünk van. („Szükségszerű, hogy minden kor másként fogja fel Shakespeare-t, mert Shakespeare műveinek nem egyetlen kor számára van mondanivalója: ez a mű újabb és újabb felfedeztetésekre vár, s nemcsak engedi, hanem meg is kívánja a felfedeztetést.”)⁷

Az irodalomtudomány Sőtér István szerint korántsem azonosítható az elsődleges kontextust firtató műveletekkel; a történeti problematika feltárása után (mellett) mindenkor vissza kell találnunk a műhöz, a kritikai-esztétikai feladatokhoz.⁸ A történeti rekreáció és a filológia e perspektívából nem mutatkozik ab ovo makulátlannak és elégségesnek, sőt a művek „életvonatkozásának”, segítő energiájának feltárását is megnehezítheti, ha elfedi a művek eleven lelkét. A jelenérdekűséget s a hiteles applikációt eszerint nem valamiféle ismerethiányos, prezentista felületességnek kell gondolnunk, hanem a műmegértés nélkülözhetetlen elemeként érdemes számon tartanunk.

Sőtér István pozitívizmus- és filológiakritikája egyáltalán nem a Teória alapján áll, mégis megfontolkozató érveket tartalmaz. S a filológiai metódus, az elsődleges kontextus lehetőségi köreit a posztstrukturalizmushoz képest arányosabb, korrektebb, végiggondoltabb 20. századi szövegközpontú elméleti iskolák is korlátozták. „A kutatás egyik legelső feladata, hogy összegyűjtse anyagait, gondosan letisztogassa róluk az idő nyomát, s megállapítsa szerzőjüket, valóságukat s keletkezésük idejét. Hatalmas tudást és szorgalmat követel e problémák megoldása, de az irodalom kutatójának mégis be kell látnia, hogy ezek csupán előzetes munkálatok a kutatás végső célja érdekében. Gyakran van úgy, hogy ezek a műveletek különösen nagy jelentőségűek, mivel nélkülük a kritikai elemzés és a történeti megértés áthághatatlan akadályokkal találná magát szemben [...] ám a legújabb irodalom kutatójának, akit a művek irodalmi jelentése érdekel, nem szabad túlbecsülnie az ilyen kutatások fontosságát [...] Az a takarosság és tökély, mellyel bizonyos fajta problémák megoldhatók, mindig is vonzotta az olyan elméket, melyek módszeres eljárásokban és technikai finomságokban lelnek örömet, függetlenül attól, hogy van-e egyáltalán jelentőségük. Szigorúan csak akkor kell elítélni ezeket a kutatásokat, ha egyéb tanulmányok helyét bitorolják, s minden irodalomkutatóra könyörtelenül ráerőszakolják őket” – figyelmeztet a filológiai kutatások veszélyzónáira (az „előzetes műveletekként” felfogott eljárások részleges érvényére) a Prágai Kör és a New Criticism környezetvilágában nevelkedett René Wellek 1948-ban a világ első rendszeres irodalomelméleti összefoglalásában.⁹

Az eredeti történetiség, a filológia és az irodalomtudomány ügyeit-bajait taglaló (az igazságok bizonyultságáról töprengő) fejtegetést azért bocsátottam előre, mert az „elsődleges kontextus” és a filológiai beszédmód hogyanja-mikéntje Hász-Fehér Katalin Arany-könyvének is centrális kérdése.

A „...hogy kegyed észre nem vette, csodálom...” című (*Arany János és a filológiai perspektíva* alcímű) tanulmánykötet hatféle irodalmi „beszédmódot” különít el: filológiai, kritikait, populáris-kultikust, publicisztikait, ideológia-politikait és filozófiat. A filozófiai beszédmóddal kapcsolatban a szerző csak egy néhány mondatos (igen zavaros) definíciós fejtegetéssel szolgál, a *kritikai, kultikus-populáris, publicisztikai, ideológiai-politikai* beszédmódookról viszont bőven ejt szót, s az autentikus irodalmiság mérlegén mindőjüket menthetetlenül könnyűnek találja. A „helytelen beszédekhez” a szerző terjedelmes bűnlajstromot csatol. A kritika eltávolodik a történeti, filológiai közelségtől, a művet „átemeli az időtávolságon”, ideje „az örök (a mitikus) jelen, módszere pedig szükségképpen deduktív”.¹⁰ Toldy Ferenc 1851-től kezdve látszólag irodalomtörténetet írt, de lényegében kritikusként tevékenykedett, hiszen anyagát bevallottan kettő, a jelenhez kapcsolódó narratíva jegyében szedte össze és alkalmazta. Hász-Fehér Katalin szerint a tankönyvek, oktatási segédletek is jórészt népszerűsítőek, sőt „az irodalomtörténeti kézikönyvek és szintézisek [...] nagy része a populáris beszédmód terméke, bármennyire is ellenkezik ez az állítás az irodalomtudományos hagyománnyal [...]”.¹¹ A monográfia alkalmatlanságát a szerző Toldy mellett Abafi Lajos, Bánóczi József, Badics Ferenc példáján szemlélteti. A 20. században ugyan számon tart sikeres (a műfaj populáris jellegét kritikai jellegűvé formáló) kísérleteket; e műveket azonban nem nevesíti, sőt valamivel később úgy látja: a kinyilatkoztató beszéd, a didaxis terheit hordozó, a kételyeket, dilemmákat, ellentmondásokat mellőző nagy irodalomtörténeti összefoglaló munkák ekkor is „megmaradtak a popularitás közegeiben”.¹²

A monográfia fogyatékoságairól szóló nézetegyüttes jegyében Hász-Fehér Katalin Riedl Frigyes 1887-ben megjelent Arany-könyvére valóságos ösztüzet zúdít. A többek által (bevallom, általam is) tartalmas műként számon tartott munkát nemes egyszerűséggel „ideológiai és populáris esszémonográfiaként” címkézi meg,¹³ „ismerethiányos és torzult perspektívájú dedukciónak” tartja.¹⁴ Riedl karaktermeghatározási kísérletét, az Arany János-i *faculté maîtresse*-re vonatkozó javaslatát vulgárisan pszichologizáló miliőelméletnek minősíti, s egyetlen szóval sem említi, hogy a karaktermeghatározás gondolatát a magyar irodalmár Hippolyte Taine világhírű, 1863-as nagy összefoglalásából, *Az angol irodalom történetéből* merítette. Hász-Fehér szerint az 1887-es monográfia szerzője Erdélyi János és Gyulai Pál poétikus szemléletével ellentétben semmit sem mutat meg Arany verstani, ritmikai, jelentéstani, intertextuális, kompozicionális gazdagságából, csak azt tudja hajtogatni, hogy a költő „nemzeti és népies volt”.¹⁵

A recepció teljesítményt érintő kutatói elégedetlenség nem áll meg a századfordulás tudósnál. Elmarasztalását Hász-Fehér Katalin a szakirodalom további folyamára is kiterjeszti, s végül (Milbacher Róbert 2009-es könyvével egyetértve) a teljes Arany-recepciót a kultikusság bűnében marasztalja el. A Riedl Frigyes-i ismerethiányos, torz dedukció megtette a maga hatását; a monográfiákban, tanulmányokban – még a tájékozottabb és gazdagabb elsődleges forrásokkal dolgozók körében is – a nemzeti, faji, pszichológiai levezetés, a sztereotip kultikusság vált mintává. Az 1940-es, '50-es években a politikai, ideológiai megközelítés uralkodott, a 20. század második felében pedig „a tudományos ideológiák gátolták a filológiai olvasat érvényesülését”.¹⁶ Az Arany Jánossal való foglalatosság csak az ezredforduló táján tudott új stádiumba átlépni, s az átlépés – mondanunk se kell – a kritikai kiadás körül serénykedő tudósok érdeme. Az újrainduló munkálatok kíséretében végre érvényesülni tudott és komplex megközelítési irányzattá nőtt az „induktív filológiai beszédmód”.¹⁷

Az „induktív filológiai beszédmódot” Hász-Fehér Katalin az Arany-recepciótól függetlenül is a valódi, egyetlen, autentikus módszerként tartja számon. A filológia az elmarasztalt metódusokkal szembeállított, diadalmas kivétel, az irodalmi beszédmódok igaz fejedelme; mindent fölülír, mindenhová elér, és minden pozitív lehetőséget magába olvaszt. Ő testesíti meg „a szöveggel való komplex foglalkozást”,¹⁸ hozzá tartozik „[...] az olvasástól kezdve a megértésig a grammatikai, lexikális, szemantikai, kompozicionális, kontextuális, intertextuális vizsgálatig, a kommentártól a szintézisig a szövegből eredő megfigyelés és következtetés valamennyi fajtája [...]”¹⁹ E MÓDSZEREK MÓDSZERE magában is sikerre vezet, veszélyzónái egyáltalán nincsenek, kételyekre nem ad okot. A másféle tudományos konstrukciók szükségszerűen iktatják ki az időtényezőket, a filológia azonban „[...] aprólékosabb időhálójával dolgozik, így részletgazdagabb a látása, anélkül, hogy a nagyobb távlatokat szem elől veszítené. A tényyszerűség mennyisége nagyobb lesz, s ez változatosabb elrendezésre ad alkalmat [...] az előre meg nem alkotott narratívák legnagyobb szabadságát kínálja.”²⁰

Az olvasó alighanem eddigi észrevételeimből is kiérezte: Hász-Fehér Katalin elvi alapvetésével semmiben sem tudok egyetérteni. A „beszédmodok” kijelölésében nyilvánvaló voluntarizmust látok, az elsődleges kontextus és a filológia dolgát a megjelenítéshez képest jóval bonyolultabbnak, többértelműnek vélem; a filológia kínálta módszert fontos, de nem mindenható (más perspektívákra nagyon is rászoruló) metódusként tartom számon. Horribile dictu az ezredfordulás kritikai kiadáshoz, szövegfilológiai munkákhoz kapcsolt elvárásokat is túlzónak gondolom. E munkálatok nyilvánvalóan fontosak, de az Arany Jánosról szóló képünket radikálisan átformálni aligha fogják. S ilyesféle átformálásra – azt hiszem – nincs is szükség. A recepció eddigi eredményeit tagadó, vehemens átértékelő furort nem érzem indokoltnak, megalapozottnak. A nagy magyar költőhöz kapcsolódó szakirodalom nem a retrográd, bebalzsamozó akarat jegyében áll, és nem hinném, hogy a szabad, alkotó gondolkodást valamiféle hagyományozódó, szűkítéseket, korlátozásokat indukáló portré veszélyeztetné. A Gyulai Páltól, Salamon Ferenctől, Riedl Frigyesztől, Schöpflin Aladártól, Babits Mihálytól Horváth Jánoson, Voinovich Gézán, Keresztury Dezsőn át Barta Jánosig, Tamás Attiláig, Imre Lászlóig, Dávidházi Péterig, Szörényi Lászlóig terjedő Arany-recepció számomra nem alkalmatlan sztereotípiákat teremtő akadály, hanem gazdag és tanulságos szöveghalmaz. Elődeink perspektívái, gondolatai, beállításai, víziói nem radikális meghaladásra ösztönöznek, inkább *átvételre, kapcsolódásra, továbbgondolásra* sarkallnak.

Az alapvetéssel való egyet nem értés persze nem kell, hogy kiterjedjen, széles körben meghatározza a recenzens ítéleteit. Már csak azért sem, mert hiszen a negyvennégy oldalas elméleti bevezető Hász-Fehér Katalin könyvének csak kisebb részét alkotja. A mintegy négyszáz oldalas tanulmányegyüttes zömét az Arany János-i művek körében vizsgálódó, gyakorlati célú írások alkotják. A szerző *Az elveszett alkotmányról* töprenkedik, a szalontai költő szóképeit, metonímiahasználatát vizsgálja, az 1856-ban megjelent verseskötetet, majd a *Buda halálát*, a *Toldi szerelmét* és az *Őszikéket* veszi górcső alá; *A walesi bárdok* keletkezés- és közléstörténetét igyekszik tisztázni, és a *Plevna* nemzetiségi kontextusát rajzolja fel.

A filológusi problémakör és problémalátás a könyv minden dolgozatában jelentős szerepet játszik. A legjellemzőbb példát *A walesi bárdok* keletkezéstörténetét firtató fejezet szolgáltatja. A tanulmányban Hász-Fehér a balladához kapcsolódó kortörténeti, biográfiai természetű dilemmákat veszi számba. A kérdéskör meglehetősen szövevényes. A köztudat máig úgy tartja, hogy Arany versét a császár és a császárné 1857-es magyarországi látogatása előtt, a hivatalos felkérés ellenében, üdvözlő vers helyett írta, s a ballada a magyar olvasók számára tradicionálisan az uralkodóval szembeni önérzetes kiállást, a negyvennyolcas örökséghez való eltökélt ragaszkodást példázta. E hiedelmet azonban hiteles, közvetlen bizonyíték nem támasztja alá, s a helyzetet tovább bonyolítja a szalontai költő *Köszöntő* című verse: a mű ugyanis megrendelésre készült, a császári pár tiszteletére bemutatott opera betétdalaként-bordalaként. „*A Köszöntő* és *A walesi bárdok* összehangolása [...] mindig is komoly irodalomtörténeti kihívásnak számított, mert olyan értelmezési kontextusba ágyazódott, hogy az egyiknek szükségszerűen a másik ellenében, a másik palinódiájaként *kell működnie*. A zavart az a kérdés okozza, hogy amennyiben Arany megtagadta a Ferenc József és Erzsébet előtti tisztelegést, sőt, ennek helyébe *A walesi bárdokat* állította, miért írta meg mégis a színház számára a *Köszöntőt*?” – összegzi a kiindulópontot Hász-Fehér Katalin.²¹ „[...] tudta-e Arany, amikor elvállalta Ráday Gedeon, a Nemzeti Színház intendánsa felkérését pohárköszöntő írására, hogy az a Ferenc József fogadására készülő alkalmi színdarab betétdala lesz? Ismerte-e a darab koncepcióját? Ha később jutott tudomására művének felhasználási módja, visszavonta-e a költeményt? Elhangzott-e végül a dal a színdarab során? Ha nem, akkor Arany vont-e vissza, vagy a cenzúra tiltotta meg előadását?” – ad ízelítőt a kutató már írása elején abból a sokrétű dilemmaegyüttesből, amellyel a nyomozásra vállalkozó óhatatlanul szembesül.²² S a válaszlehetőségeket mérlegelő, az elsietett következtetéseket kerülni akaró irodalmi detektívnek sok-sok türelemre, töprengésre, alapos felkészültségre, nyelvismeretre, erős nyomozói logikára van szüksége. Az uralkodói látogatás protokolljának ismerete, a színházi előadással foglalkozó nyomtatott és kéziratos beszámolók felkutatása, a Wiener Zeitung, a Neue Wiener Musik-Zeitung és a Vasárnapi Újság tüzetes áttanulmányozása, a *Köszöntő* és *A walesi bárdok* keletkezéstörténeti adatainak, kéziratos pretextusainak gondos ismerete, mondhatni, csupán a kiindulási alap. A feladatnak korábban már két kutató is nekigyürkőzött, de Hász-Fehér Katalin körültekintő, lépésről lépésre haladó, tárgyilagos, korrekt

(a kutatási témában óhatatlanul kínálkozó kétféle végetlennek: a neoliberális-leleplező és a patetizáló-nemzeti attitűdnek nyomát sem mutató) vizsgálódásai lényegesen többet adnak, mint Tarjányi Eszter és Milbacher Róbert korábbi kísérletei adtak volt. A *walesi bárdok* kéziratának keletkezéstörténetével kapcsolatban a tudós filológus végül a következő konklúzióra jut: a közvetett bizonyítékok a mellett szólnak, hogy Arany a költeményt 1863 októberében zárta le; valószínűleg 1857-ben kezdte; az első változatban a 16. versszakig jutott, s az utolsó négy strófa feltehetően későbbi időszakban, az alkotás harmadik fázisában került a vers végére.²³

A *walesi bárdok* keletkezés- és közléstörténetét firtató írást alighanem azért is tarthatjuk a kötet legjobb, legmegoldottabb tanulmányának, mert a szerző itt megmarad a filológiai perspektíva határain belül, s nem érint azon kívül eső problémahorizontokat. Az *elveszett alkotmánnyal*, a *Buda halálával*, a *Toldi szerelmével*, az 1856-os *Kisebb költeményekkel*, az Arany János-i szóképekkel s az *Őszikékkel* foglalkozó írásokat azonban nem jellemzi ilyesféle korrekt ökonómia. A filológiai megközelítés e fejezetekben is dominál, de Hász-Fehér Katalin ambiciózusabb vizsgálati célokot is sejtet: a költői világalakítás és a poétikai megvalósítás problémakörei rendre fel-felsejlenek, olykor nyíltan kitűnnek az elemzésekből. Az 1856-os *Kisebb költemények* című Arany-kötettel foglalkozva a kutató a korabeli kritikák ismertetése és a kötet elrendezésének vizsgálata mellett az intertextualitás, dialogicitás, szövegköziség vezéreszméjét veti fel; a metaforikával és a metonímiával foglalkozó tanulmányban a recepciós értetlenkedést, a konvencionalitást tételező meggyőződést igyekszik cáfolni, a szóképek „integratív karakterét”, „időben és térben szétfutó” „nagy kiterjedésű kapcsolat- és jelentéshálóját”, „asszociatív, intertextuális aspektusát” hangsúlyozva. A *Buda halálát* elemző írásban Hász-Fehér a századközépi Attila-kultusz dokumentumait ismerteti, a „hún regét” negatívan kezelő korabeli kritikákat veszi számba, a Baróti Szabó Dávidhoz, Bessenyei Györgyhoz, Vajda Péterhez kapcsolódó analógiákra hívja fel a figyelmet; az 1863-as verses elbeszélés rokonsági rendszerében végül Kisfaludy Sándor regéinek adja az elsőbbséget, s a művet historizáló (és posztmodern) hibrid alkotásként határozza meg. A szövegköziség tisztelete és a kiengesztelés elvét visszavonó költői pesszimizmus hangsúlyozása a *Toldi szerelméről* szóló tanulmányban is fontos szerepet kap. A művet Arany „intertextusokkal, utalásokkal, szerkezeti megoldásokkal írja bele a mondába”,²⁴ az elbeszélő költemény „az első *Toldi* történetének visszavonása, negatív tükörképe”,²⁵ „a *Toldi* eseményeinek lebontása”,²⁶ „A törés és szóródás koherenciája”.²⁷ „Az első hat ének eposzi karakterű”,²⁸ a második rész pedig a *Faust*-modell alapján áll, sőt, Zolához hasonlítható. A világ egyetlen nagy látképe jön itt létre, mindent átfogó, mindent az élet tartozékának tekintő művészség, a világ realitásának, sötétségének rajza. Az *Őszikék* elemzésében megint csak a filológiai vizsgálódások és a koncepcionális megállapítások váltogatását figyelhetjük meg. A keletkezés és a kézirat kérdései, a versek sorrendiségének dilemmája a ciklus problematikájával keverednek össze, s a fejezetben időről időre sommázó karakterjelölések is fölbukkannak. Hász-Fehér Katalin szerint az *Őszikék* „– ha filológiailag lezáratlannak tűnik is – szemantikai és kompozicionális tekintetben lezárt, egységes és egész műalkotás, a szerzői intenció erős és felülírhatatlan jegyeivel”,²⁹ s Arany vallomásos, önarcképszerű darabjai „az epigramma önironiát, elégikus humort létrehozó ellentétező szerkezetére” épülnek.³⁰

Az 1877-ben induló versfolyam rezignált, deheroizáló, profanizáló karakterét az Arany-recepció már eddig is sokoldalúan hangsúlyozta, Hász-Fehér Katalin azonban számos lényegi ponton radikálisabb, szubverzívabb következtetésekig jut el. Egyértelműen „defigurizált nyelvhasználatról” beszél,³¹ a költői idealizáció teljes tagadását konstatálja, úgy véli, hogy „A természet itt nem a maga idealizáltságában, hanem elsődlegességében van jelen, mintha Arany – tudatos és kifejtett program nélkül is – a naturalizmus forrásvidékére jutott volna, sőt azon túlra [...]”.³² Az *Őszikék*ben szerinte „Az anyag folytonos és független önazonossága, önelvűsége, befolyásolhatatlansága, entrópiája a maga időtlen örökkévalóságában jelenik meg a szellem és a költészet fölött [...]”.³³

A *walesi bárdokról* szóló írást, mint jeleztem, egyértelmű elismerés illeti. A számba vett többi tanulmányról azonban nem tudok föltétlen dicséret hangján beszélni. A fenntartások több oldalról is indokolhatóak. A filológiai természetű kérdések és az ambiciózusabb, tágabb horizont között e dolgozatokban igen gyakran nincsen szerves, logikus kapcsolat. A kétféle vizsgálódás néhol a tanulmányon belül is szeszélyesen váltogatja egymást, s a korrekt következtetés összekötő kapcsa szinte mindig hiányzik. (A *Daliás idők* öt változatának keletkezéstörténetét rekonstruáló fejtegetésben nem

rejlük magyarázat az 1879-es mű sajátosságaira, a *Buda halála* „vegyülékességét” bíráló, értetlenkedő korabeli kritikák nem segítik a kutatót és az olvasót a mű bonyolult, érdekes, különös komplexitásának megértésében stb.) De maguk az értelmezői elgondolások is gyakran problematikusak. A *Toldi szerelme* első hat énekét eposzi karakterűnek nevező sommázat ellen, azt hiszem, azonnali érveket lehet felhozni, a zolai *Rougon-Macquart*-ciklus és az *Összeomlás* analogikus párhuzammá avatása erőltetettnek, ötletszerűnek tűnik, és a *Buda halálát* csak nagyon szerény mértékben hoznám kapcsolatba Kisfaludy Sándor regéivel. Azt sem tudom elhinni, hogy a tagolt formateljességű, rendezett kompozíciójú, alakzatokban, játékos nyelvi elemekben bővelkedő *Őszike*-versek: az *Epilogus*, a *Vándor cipő*, a *Tamburás öreg úr*, *A lepke*, az *Öreg pincér* és társaik „defiguralizált nyelvhasználatúak” és naturalisták volnának, s nem hinném, hogy a Kapcsos Könyv valamennyi vallomásos, önarcképszerű darabja az epigramma ellentétező szerkezetére épül.

A *Toldi szerelme* válságkifejező karaktervonásait már Csűrös Miklós 1982-ben írott tanulmánya is hangsúlyozta. Az irodalomtörténész a művel kapcsolatban szövevényes, áttekinthetetlen világról beszélt, a maszk és a személyiség szétválását, az idegenség és gyanú légkörét érzékeltte.³⁴ Hász-Fehér Katalin Csűrös nyomán jár, amikor a művet az első *Toldi* negatív tükörképeként látatja, történelegyűttesét a *Toldi* eseményeinek lebontásaként értelmezi. A trilógia középső része (bár az 1846-os művet természetesen nem „bontja le”) kétségkívül fölmutatja a szorongó távlatvesztés jegeit. Nem szabad azonban meglepednünk arról sem, hogy Arany 1879-es alkotásában továbbra is nagymértékben épít románcos, patriarchális, lovagi, vitézi, mesei perspektívákra (Lajos király álruhás országjárása, a nagypolitikai viszonyrendszer naiv dimenzióba helyezése, az olasz hadjárat „eposziás”, hősiesség momentumai stb.).

Az újdonságbejelentések hitelét az elemzőnek a recepciós vélekedések minél teljesebb áttekinthetőségével illene megtámogatnia. Hász-Fehér Katalin megidézései azonban igen gyakran véletlenszerűek, kurták. Imre László például hiába boncolgatta körültekintő alaposággal, sokféle szempontot, érdekes javaslatokat felvetve a *Buda halálát*; Hász-Fehér a debreceni kutató írására utalva mindössze annyit közöl lakonikusan, hogy az irodalomtörténész „többszörösen összetett dimenzióról beszél”, s aztán mihamar eljut az általa képviselt szokásos, a recepciós eredményeket kibővítő, eltagadó helyzetértékeléshez: „A *Buda halálát* másfél századon át elbizonytalanodó értelmezés jellemezte.”³⁵ A tanulmányíró szakirodalmi utalásai nemegyszer közelében sincsenek a nyilvánvaló tényállásnak. Megdöbbenően igaztalan állítás, hogy Barta János „egy kialakult, Aranyra vonatkozó toposzkészlet” elemeit sorakoztatja fel, s „A *Még egyszer a lírikus Aranyról* című tanulmánya elején ugyanazon szempontokat ismétli meg, mint Németh G. Béla [...]”.³⁶ (A debreceni professzor az 1970-es évek elején kiformalódó Németh G. Béla-i koncepcióval kapcsolatban nemcsak távolságtartását hangsúlyozta, de saját, másféle véleményét is kifejtette.)

Az értekezés, alakítás, pontosítás – az előzetes szakmai, tudományos vitára bocsájtás – Hász-Fehér Katalin intertextualitás-konceptiójának sem ártott volna. A szövegköziséget a kutató talán azért is lépteti elő az Arany János-i poétika kulcsfogalmává, mert az „allúziós és dialogikus jelleg” felismerése, hangsúlyozása több szempontból is jelentős hasznot hoz számára. Az architextualitás, transztextualitás, intertextualitás bűvös fogalmi a szalontai költő idézéseit, önidézéseit (klasszicizáló metaforáit) íziben a posztmodernitás világához kapcsolják, a filológusi eljárást, az idézéseket, önidézéseket kereső műveletet korszerű, teoretikus metódussá avatják, s a szövegköziséget hangsúlyozva a „romantikus eredetiségképzethez” tapadó, alkalmatlan recepciótörténet ostorozására is jó alkalom nyílik. A posztstrukturalista antihumanizmust képviselő fogalom kritikátlan átvétele s poétikai centrummá minősítése azonban több problémát vet fel, mint amennyit megold. „[...] Arany alapján véve dialogikus költő, és poétikájának lényegét a transztextualitásra épülő diszkurzív eljárások képezik”³⁷ – állapítja meg az elemző, s a sommázat bizony nagyon emlékeztet a Teória képviselői által széles körben alkalmazott kinyilvánításokra: roppant erővel sugallja a megoldottság szuggesztívóját, s közben minden részében, részfogalmában magyarázatra szorul.

De tartok tőle, az intertextualitás ügyeit taglalva kezdem túllépni a méltányos értékelés tereiumait. Hiszen – túlzás ide vagy oda – Arany allúzió, idéző, önidéző technikája mégiscsak fontos része e költészetnek, és a szövegkapcsolások feltérképezéséhez, megismeréséhez Hász-Fehér Katalin kétségkívül nagymértékben járul hozzá. Az elismerő gesztusokat írásom végéhez közeledve egyé-

ként is méltányos volna szaporítanom. A kritikai hangvételnek nem szabadna elfednie: a bírált tanulmánygyűjtemény szerzője nagyon-nagyon sokat tud Arany János kontextusairól.

Milyen nyelvkönyvekből tanult a szalontai költő? Miként rekonstruálhatjuk nyelvtudásának bővülését levelei alapján? Mikorra formálódik ki benne végleg az eposzi hitel koncepciója? Milyen bizonyítékok alapján, mikorra datálhatjuk, valószínűsíthetjük a *Don Juan* elolvasását? Milyen mértékig vonható képbe a József-kori nemesi ellenállás atmoszférája *Az elveszett alkotmány* elemzések? Milyen korabeli retorikai műveket olvasott Arany? Milyen elv alapján rendezte kötetbe kisebb költeményeit? Milyen szándékai lehettek a Kapcsos Könyv rejtekébe zárt *Őszikékkel*? – a kérdések, el kell ismernünk, fontosak, s a rájuk adott válaszokra óhatatlanul szükségünk van. A „...*hogy kegyed észre nem vette, csodálom...*” az Arany Jánost érintő kérdések roppant csokrárt öleli fel, és – a poétikai észrevételek problematikusságai ellenére – tömördek eligazító információval szolgál. (*Kortárs*, 2019)

JEGYZETEK

¹ TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001/3–4, 316–324. Az idézet: 323.

² SÓTÉR István, *Az irodalomtudomány dilemmája*, Kritika, 1970/8, 5–17. (Az írás a következő évben SÓTÉR *Az ember és műve* című tanulmánykötetébe is bekerült, hivatkozásaim ehhez a publikációhoz kapcsolódnak.)

³ SÓTÉR István, *Az irodalomtudomány dilemmája* = Uő, *Az ember és műve*, Akadémiai, Budapest, 1971, 15., 20.

⁴ Uo., 15.

⁵ Uo., 13.

⁶ Uo., 17–18.

⁷ Uo., 18–19.

⁸ Uo., 24.

⁹ René WELLEK, Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*, Osiris, Budapest, 2002, 57.

¹⁰ Hász-Fehér Katalin, „...*hogy kegyed észre nem vette, csodálom...*”, *Kortárs*, Budapest, 2019, 21.

¹¹ Uo., 25.

¹² Uo., 30.

¹³ Uo., 38.

¹⁴ Uo., 39.

¹⁵ Uo., 40.

¹⁶ Uo., 41.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo., 11.

¹⁹ Uo., 12.

²⁰ Uo., 17.

²¹ Uo., 157.

²² Uo., 158–159.

²³ Uo., 181.

²⁴ Uo., 284..

²⁵ Uo.

²⁶ Uo., 285.

²⁷ Uo., 289.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo., 324.

³⁰ Uo., 338.

³¹ Uo., 341

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Csűrös Miklós, *Közelítések a Toldi szerelméhez* = Uő, „*Lesz idő, hogy visszatérhet*”, Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1994, 9–17.

³⁵ HÁSZ-FEHÉR, *i. m.*, 254.

³⁶ Uo., 226.

³⁷ Uo., 351.